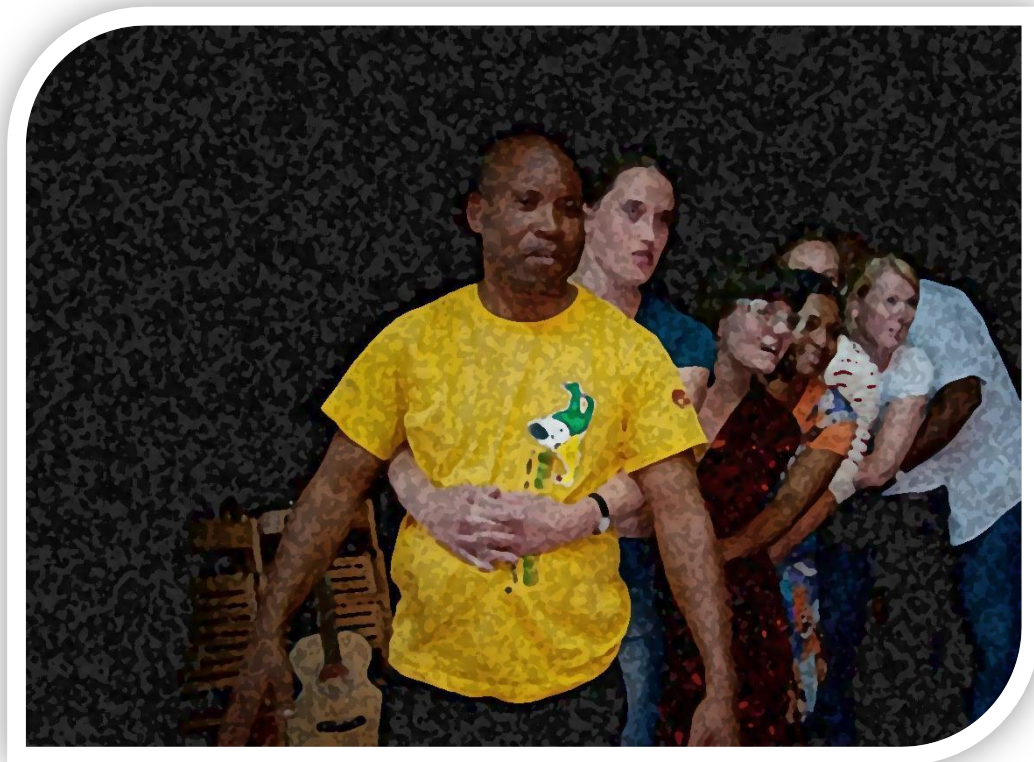

Zoektocht naar verbondenheid

Een onderzoek naar lokale en nationale verbondenheid in community arts

Jolanda Hus

3675602

Bachelorscriptie Theater-, Film- en Televisiewetenschappen

KBM: Constructie van nationale identiteit

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Onder begeleiding van drs. T. Minnaert

21 juni 2013

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
Methode	6
Hoofdstuk 1: Constructie van Nederlandse identiteit	8
Hoofdstuk 2: Community arts en identiteitsconstructie	11
Community arts en het gevoel van ‘community’	11
Functionele identificatie	12
Normatieve identificatie	12
Emotionele identificatie	13
Hoofdstuk 3: Nationale community arts?	15
Conclusie	19
Bibliografie	22
Bijlage	25
Bijlage 1: Topiclijst Interview Formaat	25

Voorwoord

Voor u ligt mijn bachelorscriptie over een thema waarvoor de afgelopen maanden mijn interesse enorm is aangewakkerd. Eugene van Erven, Universitair Hoofddocent op het gebied van community arts heeft tijdens de cursus Community Arts aan de Universiteit Utrecht mijn belangstelling opgewekt voor de oneindige manieren waarop een community arts project vorm kan krijgen. Mijn dank gaat dan ook allereerst uit naar Van Erven voor zijn enthousiasmerende hoorcolleges en voor zijn rol als docentbegeleider gedurende mijn stage bij Formaat, Werkplaats voor Participatief Drama te Rotterdam. Deze stage heeft voor mij het kader gevormd waarbinnen ik ideeën ben gaan ontwikkelen over de bachelorscriptie welke nu voor u ligt.

Bij de community arts organisatie Formaat ben ik eigenlijk per toeval terecht gekomen. Tijdens de cursus Community Arts gaf Luc Opdebeeck, oprichter en directeur van Stichting Formaat een gastcollege over het Theater van de Onderdrukten. Dit is een theatervorm waarbij mensen in een achterstandspositie een stem krijgen. Na dit gastcollege kon ik aan niets anders denken. Wat een bijzonder initiatief om mensen in een marginale positie door middel van kunst en theater zélf te laten denken over hun situatie. Ik nam contact op met Luc Opdebeeck en gaf blijk van mijn enthousiasme. Het toeval wilde dat Hanna Maria Trap, joker bij het Theateratelier Zuid in Rotterdam, hard op zoek was naar een assistent-joker. Een joker is degene die spanningen tijdens of na bepaalde interventies samen met het publiek of de deelnemers kan onderzoeken.¹ Tot mijn grote vreugde werd ik uitgenodigd om bij Formaat stage te lopen tot aan de zomer van 2013.

Naast Van Erven zou ik daarom Luc Opdebeeck graag willen bedanken voor de kans om als stagiaire aan de slag te gaan bij Formaat. Ook wil ik Opdebeeck zeer hartelijk bedanken voor zijn bijdrage aan deze scriptie in de vorm van een interview. Daarnaast wil ik mijn vriend bedanken, die mij bijstond met morele en taalkundige ondersteuning. Tot slot gaat mijn grootste dank uit naar mijn begeleider drs. Minnaert, voor zijn flexibiliteit en aandacht, voor zijn snelle reacties en verhelderende feedback.

Jolanda Hus

Utrecht, 21 juni 2013

¹ Margit Melse, "Theatre of the Oppressed: Augusto Boals theatrale zoektocht naar bevrijding," (master thesis, Universiteit Utrecht, 2012), 24, http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2012-0905-200655/Materthesis_Theatre%20of%20the%20Oppressed_Augusto%20Boals%20theatrale%20zoektocht%20naar%20bevrijding_Margit%20Melse%203228282.pdf.

Inleiding

Eenzaamheid. Het is een thema dat bij sommige mensen een belangrijk deel van hun leven inneemt. Gedurende mijn stage bij Formaat, Werkplaats voor Participatief Drama te Rotterdam maak ik met een groep van zes deelnemers een theatervoorstelling over dit onderwerp. Formaat is een community arts organisatie, welke opkomt voor mensen in een achterstandspositie. Mensen die het moeilijk vinden om voor zichzelf op te komen of om mee te draaien in de maatschappij. Door middel van Participatief Drama geeft Formaat mensen de kans om "(...) strategieën voor het leven te ontwikkelen, te repeteren voor de werkelijkheid, met elkaar in dialoog te gaan op gelijkwaardig niveau."² In het proces naar de voorstelling toe werden er vele gesprekken gevoerd over het onderwerp eenzaamheid, over het gevoel ergens wel of niet bij te horen. Sommige deelnemers voelen zich een echte Rotterdammer, anderen hebben het gevoel juist nergens bij te horen en voelen zich op hun plek in het Theateratelier Zuid. Hier kunnen zij zichzelf zijn en hoeven zij zich niet te schamen voor hun gedrag.

Community arts wordt in het beleidsplan van het Fonds voor Cultuurparticipatie omschreven als betrekking hebbende op kunst- en cultuuractiviteiten die in gemeenschappelijkheid van een wijk of buurt worden opgezet en/of beleefd.³ Vanaf de jaren zestig en zeventig begonnen verschillende groeperingen, waaronder culturele minderheden, zich tegen homogeniserende krachten vanuit de natiestaat te keren.⁴ Zo begon ook community arts als afzetting tegen de voorkeur voor 'hogere' of gevestigde kunstvormen door de kunstraden.⁵ Het bestaansrecht van community arts ligt volgens Van Erven, Bouwman en Zwarts in de *cultural democracy*: het fundamentele recht van alle mensen om op eigen voorwaarde via kunst en cultuur vorm of uiting te geven aan wie ze zijn en hoe ze in de wereld staan.⁶ De waarde van community arts zit hem dus niet in esthetische criteria, maar in het vermogen een positieve sociale verandering te bewerkstelligen.⁷

In een community arts project wordt de nadruk voornamelijk gelegd op de lokale identiteit van de deelnemers. Echter, stelt sociaal antropoloog Anthony Cohen, liggen de grenzen rondom iemands identiteit niet vast: "(...) these borders are more perceptual than actual, and can thus be

² "Over Formaat," Formaat, geraadpleegd op 24 mei 2013, <http://www.formaat.org/over-formaat/>.

³ Fonds voor Cultuurparticipatie, *Beleidsplan Fonds voor Cultuurparticipatie 2009-2012* (Den Haag: Fonds voor Cultuurparticipatie, 2009), geraadpleegd op 9 juni 2013, <http://www.cultuurparticipatie.nl/reports/publieksversie-beleidsplan-150409.pdf>.

⁴ Patrick le Gales, "The Changing European State," 380-395.

⁵ Les Haywood et al., *Understanding Leisure*, (Cheltenham: Nelson Thornes, 2002), 195.

⁶ Eugène van Erven, Margreet Bouwman en Margreet Zwart, "Speuren naar de effecten van community art," in *Jaarboek Actieve Cultuurparticipatie 2011* (Utrecht: Fonds voor Cultuurparticipatie, 2011), 112-127.

⁷ Haywood et al., *Understanding Leisure*, 195.

redrawn.”⁸ Een community arts project is een soort medium waardoor deze grenzen opnieuw gedefinieerd kunnen worden. Dit zette mij aan het denken. Het bovenstaande community arts project van Formaat helpt bij het in contact brengen van verschillende soorten mensen. Community arts is dus een manier om verbondenheid tussen mensen te creëren.⁹ Heeft zo’n project enkel potentie voor lokale verbondenheid, of reiken de grenzen verder dan dat? Als een community arts project een lokaal gevoel van verbondenheid en identiteit teweegbrengt, maar deze grenzen door een dergelijk project opnieuw gedefinieerd kunnen worden; kan een community arts project dan ook een gevoel van nationale verbondenheid teweeg brengen?

De thematiek van verbondenheid in een gemeenschap is een actueel vraagstuk dat tevens op nationaal niveau een rol speelt. Met een steeds belangrijker wordend Europa en de verder voortdurende globalisering is er in de laatste jaren een belangrijk beleidsthema opgekomen; de Nederlandse identiteit. Maar wat is deze identiteit dan precies en hoe wordt deze geconstrueerd? De Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid beschrijft in het rapport ‘Identificatie met Nederland’ uit 2007 hoe de politieke aandacht voor nationale identiteit is ontstaan, namelijk door globalisering, toenemende migratie en mondialisering van de media. Hierdoor ontstaan er niet alleen nieuwe lokale identiteiten, maar tevens transnationale identificaties.

Twijfel aan de natiestaat leidt tot een zoektocht naar nieuwe betekenisvolle gemeenschappen, binnen en buiten de grenzen van Nederland.¹⁰ Minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie Maxime Verhagen zegt in het NRC Handelsblad het volgende over deze zoektocht: “We zijn cultureel weeskind geworden (...) We moeten zoeken naar een identiteit om die verbondenheid weer te realiseren, anders krijg je geen samenleving, maar botsende gemeenschappen.”¹¹ De zogenaamde ‘deregulatie van de identiteitenmarkt’¹² heeft ervoor gezorgd dat lokale overheden gingen inzien dat ze gebruik kunnen maken van kunst om een gevoel van lokale verbondenheid te creëren.¹³ Hier komt community arts in beeld. Door middel van een dergelijk project kunnen culturen verbonden worden en kan de culturele identiteit gevoed worden.¹⁴

⁸ Kuppers, *Community Performance*, 36.

⁹ Petra Kuppers, *Community Performance* (New York: Routledge, 2007), 10.

¹⁰ WRR, *Identificatie met Nederland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), geraadpleegd op 20 mei 2013, http://www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDF-Rapporten/Identificatie_met_Nederland.pdf.

¹¹ Folkert Jensma, “Maxime Verhagen: ‘We zijn cultureel weeskind geworden’,” *NRC Handelsblad*, 19 februari 2005.

¹² Bertrand Badie, *Un monde sans souveraineté* (Parijs: Fayard, 1999).

¹³ Lionel Arnaud, “Identity as a project: art and sport in the service of urban development policies,” *International Journal of Cultural Policy* 14 (2008): 441, geraadpleegd op 24 mei 2013, <http://dx.doi.org/10.1080/10286630802445906>.

¹⁴ Van Erven, Bouwman en Zwart, “Speuren naar de effecten van community art,” 112-127.

Met mijn bachelorscriptie wil ik om bovenstaande redenen een bijdrage leveren aan de theorievorming over community arts, door onderzoek te doen naar verbondenheid binnen een community arts project en welke grenzen deze verbondenheid in zich draagt. Door te bestuderen op welke manier community arts verbondenheid kan realiseren op lokaal niveau, kan de vraag worden gesteld of community arts ook nationale verbondenheid kan bewerkstelligen. Met mijn bachelorscriptie zal ik antwoord geven op de volgende vraagstelling:

“Hoe kunnen community arts projecten een bijdrage leveren aan nationale verbondenheid?”

Methodes

Het onderzoek betreft een analytisch onderzoek en zal plaatsvinden aan de hand van een discoursanalyse, aangevuld met een semi-gestructureerd interview. Door middel van bronnenonderzoek zal ik inzicht verkrijgen in het verloop omtrent identiteitsconstructie en verbondenheid in community arts projecten. Door middel van dit literatuuronderzoek kan mijn onderzoek in een breder kader geplaatst worden en kan aansluiting gevonden worden bij actuele ideeën en discussies. Ook is het van belang om inzicht te krijgen in welke literatuur er al bestaat over community arts in relatie tot identiteitsconstructie.

Om een beter beeld te krijgen van welke rol community arts projecten spelen in het beleidsdiscours over de Nederlandse identiteit zal in Hoofdstuk 1 de aandacht gericht worden op dit discours. Hoe wordt er gesproken over de Nederlandse identiteit en waar zit die verbondenheid tussen mensen in een natie in? Om de spanning tussen de notie van een community op nationaal niveau en op lokaal niveau weer te geven, zal ik in Hoofdstuk 2 ingaan op de relatie tussen identiteitsconstructie en community arts projecten. Hoe kan er binnen een community arts project een gevoel van verbondenheid ontstaan?

Deze theorie is nodig om een uitgebreid kader te hebben, waar vanuit ik door middel van een *case study* één specifieke community arts organisatie zal bestuderen. Dit zal ik doen aan de hand van een semi-gestructureerd interview met zakelijk en artistiek leider van Stichting Formaat, Luc Opdebeeck. Ik heb gekozen voor een semi-gestructureerd interview omdat het in een interview belangrijk is dat de onderzoeker het interview van tevoren niet teveel structureert. Dit bepaalt namelijk de richting van het interview.¹⁵ Voorafgaand aan het interview is – in aansluiting op de theorie – een topiclijst opgesteld, welke u kunt vinden in de bijlage. In het gesprek ga ik enerzijds dieper in op hoe er verbondenheid kan ontstaan in een community arts project, omdat het van belang is dat naast de theorie een inzicht uit de praktijk van de community arts aangedragen wordt.

¹⁵ Hennie Boeijs, *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen* (Den Haag: Boom Onderwijs, 2005), 57

Anderzijds heb ik het met Opdebeeck over het potentieel voor een groter gevoel van nationale verbondenheid door middel van community arts als instrument. In Hoofdstuk 3 zijn de belangrijkste bevindingen uit het interview met Opdebeeck weergegeven. Door de gegevens uit dit interview naast de theorievorming over community arts en identiteitsconstructie te houden, zal ik onderzoeken of community arts een nationaal gevoel van verbondenheid kan creëren. Op deze vraag zal in de Conclusie dieper worden ingegaan en er zal worden afgesloten met mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

Hoofdstuk 1: Constructie van Nederlandse identiteit

“Identity is always a temporary and unstable effect of relations, which define identities by marking differences.”¹⁶

Waarom hebben mensen toch die behoefte om ergens bij te horen, om zich te identificeren met anderen, of met bepaalde instituties? Het WRR rapport ‘Identificatie met Nederland’ geeft hiervoor drie redenen. Identificatie biedt allereerst oriëntatiepunten die helpen om het denken en voelen van anderen en van jezelf te begrijpen en hieraan richting te geven. Tevens geeft het sturing aan een positief gevoel van zelfwaardering, door lid te zijn van een groep. Mensen hebben volgens Taylor en Spencer behoefte aan sociale erkenning en zelfvertrouwen. Een derde reden is verbondenheid met anderen. Deze verbondenheid kan helpen om gevoelens van onzekerheid te verminderen.^{17 18}

Gevoelens van onzekerheid zijn alom aanwezig in de moderne samenleving. Verschillende auteurs, waaronder sociologen Stuart Hall (1992) en Taylor en Spencer (2004) spreken van een zogenaamde ‘identiteitscrisis’. Oude identiteiten maken plaats voor nieuwe, gefragmenteerde vormen van identificatie. Deze crisis is zowel terug te zien op het niveau van de samenleving als geheel als op kleiner niveau van bepaalde gemeenschappen of individuen.¹⁹ Deze discussie over de veranderingen van het identiteitsconcept vindt zijn weerklank in het beleidsdebat over de Nederlandse identiteit. Prinses Maxima deed in 2007 tijdens de presentatie van het WRR rapport ‘Identificatie met Nederland’ de uitspraak dat ‘dé Nederlander niet bestaat’. Deze uitspraak werd gezien als een directe aanval op de Nederlandse identiteit.²⁰ Daartegenover meent minister Timmermans van Buitenlandse Zaken in een aanbiedingsbrief aan de Tweede Kamer dat het “(...) met de identiteit van de burgers wel snor zit.”²¹ Sterker nog, volgens Timmermans hebben de Nederlandse burgers in de afgelopen 25 jaren een enorme groei gezien van het nationale, regionale en lokale zelfbewustzijn: “Regionale eigenheid en cultuur bloeien als nooit tevoren.”²²

¹⁶ Lawrence Grossberg, “Identity and Cultural Studies: Is That All There Is?” in *Questions of cultural identity*, geredigeerd door Stuart Hall en Paul du Gay (Londen: SAGE, 1996), 87-107.

¹⁷ WRR, *Identificatie met Nederland*, 50.

¹⁸ G. Taylor en S. Spencer, “Introduction,” in *Social Identities, Multidisciplinary Approaches*, geredigeerd door G. Taylor en S. Spencer (Londen: Routledge, 2004), 1-13.

¹⁹ WRR, *Identificatie met Nederland*, 42.

²⁰ Gerard Rooijackers, “Cultuur terug aan de samenleving,” in *Jaarboek Actieve Cultuurparticipatie 2011* (Utrecht: Fonds voor Cultuurparticipatie, 2011), 146-163.

²¹ Frank Timmermans, *Bruggen slaan in Europa* (Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2013), geraadpleegd op 24 mei 2013, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/02/15/aanbiedingsbrief-bij-staat-van-de-europese-unie-2013.html>.

²² Timmermans, *Bruggen slaan in Europa*, 5.

Volgens PvdA-politicus Paul Scheffer is het 'oervertrouwen' dat Nederlanders hadden in het eigen land aan het slijten. Volgens hem moet de nationale identiteit van Nederland als een altijd onvoltooide uitkomst gezien worden en niet als een afgerond en natuurlijk gegeven.²³ In de moderne, gedifferentieerde en geïndividualiseerde maatschappij, waarin globalisering en Europeanisering een steeds dominantere rol aannemen, heeft de natie geen monopolie meer over het structureren van de identiteit van zijn bewoners, stelt de WRR. Door deze ontwikkelingen is meervoudigheid een vast kenmerk van de Nederlandse samenleving geworden. Mensen voelen zich volgens de WRR met verschillende groepen verbonden en de intensiteit van die verbinding varieert. Daarom pleit de WRR voor het verwerpen van een blauwdruk van de nationale identiteit. Nationale identiteit kan beter opgevat worden als "(...) proces van verschillende soorten identificaties die ervoor zorgen dat burgers met elkaar verbonden zijn en waardoor zij zich uiteindelijk ook met het land verbonden voelen."²⁴ Drie soorten dimensies zijn te onderscheiden in deze identificatieprocessen.

Allereerst kan er sprake zijn van *functionele identificatie*. Bij deze vorm van identificatie worden mensen primair gezien als lid van een sportvereniging, werknemer van een bepaald bedrijf, lid van een politieke partij of student van een specifieke school. Functionele identificatie ontstaat volgens de Raad wanneer mensen een gemeenschappelijk belang hebben en waar er sprake is van wederzijdse afhankelijkheid. Men kan geïdentificeerd worden met meerdere dingen. Ook kan er sprake zijn van *normatieve identificatie*. Dit heeft te maken met de mogelijkheden die er zijn om de eigen normen en opvattingen te kunnen volgen en in te brengen in het publieke en politieke domein. Hierbij moet er ruimte zijn voor niet eerder gehoorde meningen of opvattingen. Tot slot onderscheidt de Raad *emotionele identificatie*; het hebben van gevoelens van verbondenheid met anderen en in een meer abstracte zin met Nederland. Het is in deze context van belang dat het hebben van verschillende emotionele bindingen juist erkend wordt, dit kan namelijk de verbondenheid met Nederland versterken.²⁵

Het is duidelijk dat er een rijk en gevarieerd debat bestaat omtrent de constructie van nationale identiteit. Een overkoepelende thematiek is dat er niet meer gesproken kan worden van een uniforme, vaststaande nationale identiteit. Hoogleraar Koen Koch meent zelfs dat het reduceren van iemands identiteit tot dat ene nationale aspect een enorme verschraving is van zijn rijke

²³ Paul Scheffer, "Land zonder spiegel, Over de politieke cultuur in Nederland," in *Het nut van Nederland, Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, geredigeerd door K. Koch en P. Scheffer (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), 10-39.

²⁴ WRR, *Identificatie met Nederland*, 83.

²⁵ WRR, *Identificatie met Nederland*, 105-189.

individualiteit.²⁶ Volgens de WRR ligt verbondenheid tussen mensen in de verschillende vormen van identificatie, welke hierboven kort benoemd zijn. In het volgende hoofdstuk zal ik de drie vormen van identificatie afzetten tegen de theorieën over community arts en identiteitsconstructie en zal ik kijken hoe bruikbaar de geschetste driedeling van de WRR is voor het denken over community arts als verbindende vorm.

²⁶ Koen Koch, "De natie-staat als lapmiddel," in *Het nut van Nederland, Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, geredigeerd door K. Koch en P. Scheffer (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), 40-55.

Hoofdstuk 2: Community arts en identiteitsconstructie

Community arts en het gevoel van 'community'

In het discours rondom community arts wil het 'community'-aspect zeggen dat er een groep mensen is met gedeelde waarden. Die gedeelde waarden kunnen bijvoorbeeld een plaats zijn, of een gedeeld identiteitsgevoel.²⁷ Mannarini, Rochira en Talò spreken van een 'psychological sense of community' (PSOC), waarmee bedoeld wordt dat iemand zich onderdeel voelt van een grotere gemeenschap. Dit gevoel van verbondenheid wordt versterkt door interpersoonlijk contact en emotionele verbinding. PSOC kan gezien worden als zowel de fysieke plaats waar de community aan verbonden is als het netwerk van betekenisvolle sociale relaties.²⁸

Volgens McMillan en Chavis bestaat 'psychological sense of community' uit vier aspecten: lidmaatschap, invloed, integratie en het hebben van een gedeelde emotionele verbinding.²⁹ Een community arts project draagt alle vier aspecten in zich. Een dergelijk project maakt iemand lid van een tijdelijke community van mensen die een stem krijgen in het publieke domein. Deze invloed en het contact met anderen zorgt voor socialisering en empowerment, welke mensen een duwtje in de rug geeft om zich te re-integreren in de samenleving. Het gehele project brengt van begin tot eind een emotionele verbinding met zich mee, zowel met de thematiek van het project als met de mede-deelnemers.

De identiteit van zowel de community als van het individu die deelneemt aan het project is een gedeeltelijke en veranderlijke identiteit. Die community is als het ware verspreid over een ruimte, en de verbindingen tussen de afzonderlijke delen is er één van verbeelding.³⁰ Door middel van een community arts proces kunnen de grenzen van iemands identiteit tijdelijk veranderen: "The performance process reinforces commonalities, illuminates difference, and alters boundaries of identity, bringing together, for a time, those who perceive themselves as belonging to different communities."³¹ Community arts projecten zorgen dus niet voor vaststaande, gegeven gemeenschappen, maar ontstaan door bepaalde keuzes, waardoor tijdelijke identificatie optreedt met de doelen van een specifieke groep.³² Aan de hand van de driedeling die de WRR gebruikt om

²⁷ Gilian Rose, "Spatialities of 'community', power and change: The imagined geographies of community arts projects," *Cultural Studies* 11, nr. 1 (1997):3, doi: 10.1080/09502389700490011.

²⁸ Terri Mannarini, Alessia Rochira en Cosimo Talò, "How identification processes and inter-community relationships affect sense of community," *Journal of Community Psychology* 40, nr. 8 (2012):951-967, doi: 10.1002/jcop.21504

²⁹ David McMillan en David Chavis, "Sense of community: A definition and theory," *Journal of Community Psychology* 14, nr. 1 (1986):6-23.

³⁰ Rose, "Spatialities of 'community'," 12.

³¹ Koppers, *Community Performance*, 36.

³² Koppers, *Community Performance*, 14.

identificatievormen te onderscheiden zal nu gekeken worden naar verschillende soorten identificatie in community arts projecten.

Functionele identificatie

In het WRR rapport wordt gesteld dat groepsgrenzen in de Nederlandse samenleving vaak worden getrokken op basis van etniciteit. Functionele identificatie zorgt er juist voor dat er nieuwe groepsgrenzen ontstaan rondom een functionele reden die losstaat van etnische grenzen. Dit kan leiden tot vermindering van vooroordelen en stereotypen, tot meer inlevingsvermogen en tolerantie. Functionele identificatie gaat echter niet vanzelf. Ideeën over ‘de ander’ zijn niet gemakkelijk te veranderen. De sociale psychologie toont echter aan dat groepsgrenzen wel degelijk kunnen veranderen, als mensen elkaar ontmoeten op andere gronden. Hiervoor moet er onder andere sprake zijn van wederzijdse afhankelijkheid en een gemeenschappelijk doel.³³ In een community arts project worden mensen samengebracht met een functie. Deze functie kan verschillen, maar het is belangrijk dat tijdens het proces “(...) a way of speaking of an expanded community (...) takes shape when diverse people, speaking as who and not what they are, come together in both speech and action to constitute something in common among themselves.”³⁴ In een dergelijk project worden mensen dus gezien als wie ze zijn, en niet als wat ze zijn. Socioloog Seana Lowe beschrijft hoe een community arts project mogelijkheid biedt voor bewoners van een buurt om een gedeeld doel te hebben en een gestructureerde kans om met elkaar te interacteren. Het samenwerken aan een project zorgde voor een ervaring van ‘community life’ met bijbehorende gevoelens van toebehoren en eenheid.³⁵

Normatieve identificatie

In het beleid en in het maatschappelijke debat ligt de nadruk op het aanpassen aan de norm. Er lijkt minder ruimte te zijn voor afwijkende normen en bijbehorend gedrag, met name in de publieke ruimte.³⁶ Volgens staatssecretaris Van der Ploeg vereiste het binnengaan van een divers publiek aan migranten juist een bereidheid om zich in anderen te kunnen verplaatsen. Cultuur kan dienen als ongewapende confrontatie tussen subculturen.³⁷

³³ WRR, *Identificatie met Nederland*, 107-138.

³⁴ Maxine Greene, *Releasing the Imagination: Essays on Education, the Arts, and Social Change* (San Francisco: Jossey-Bass, 1995).

³⁵ Seana Lowe, “Creating Community: Arts for Community Development,” *Journal of Contemporary Ethnography* 29, nr. 3(2000):357-386.

³⁶ WRR, *Identificatie met Nederland*, 139-166.

³⁷ Rick van der Ploeg, *Ruim baan voor culturele diversiteit* (Den Haag: Rijksoverheid, 2005), geraadpleegd op 9 juni 2013, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2005/12/22/ruim-baan-voor-culturele-diversiteit.html>.

Het is voor identificatieprocessen van belang dat mensen hun normen vertegenwoordigd zien in publieke arena's. Dit is normatieve identificatie; mensen moeten de mogelijkheid hebben om voor hen betekenisvolle normen te volgen, publiekelijk te articuleren en er moet voldoende gelegenheid zijn om conflicten over die normen democratisch op te lossen. Niet iedereen heeft echter dezelfde mogelijkheden om mee te praten.³⁸ Community arts richt zich met zijn projecten juist op de mensen die deze kans niet of nauwelijks hebben. Van Erven omschrijft community theater als een "(...) potent art form that allows once largely silent (or silenced) groups of people to add their voices to increasingly diverse and intricately inter-related local, regional, national and international cultures."³⁹

Moderne communities worden niet gekenmerkt door homogeniteit, maar door diversiteit.⁴⁰ Een community arts project biedt de mogelijkheid aan individuen uit – of binnen – uiteenlopende groeperingen om elkaar te ontmoeten en om dingen op een andere manier te zien en te doen. Leden van een community werden volgens onderzoek van Lowe meer 'open-minded' doordat ze nieuwe ideeën ontdekten die ze nog niet kenden.⁴¹ Een deelnemer van het community arts project *Tears in the Rain*, door het STUT Theater te Utrecht, beschrijft zijn ervaringen: "You realize that (...) perhaps the best thing to do is to be open to other cultures and pick the good things out of each one (...)."⁴² Juist het leren van elkaar is belangrijk in een samenleving waarin we zo weinig weten van 'de ander'. Uit het WRR rapport blijkt dat er onder veel allochtone jongeren een structureel gebrek is aan inlevingsvermogen.⁴³ Community arts kan ervoor zorgen dat dit inlevingsvermogen vorm krijgt. Een andere deelnemer van bovengenoemd community arts project stelt: "This theatre makes you understand each other a little better (...). It gives you confidence in your own identity (...)."⁴⁴ Van Erven stelt dan ook dat de belangrijkste opbrengst die een community arts project kan leveren een verbeterd zelfbewustzijn is en cross-cultureel begrip door het collectieve kunstproces.⁴⁵

Emotionele identificatie

Socioloog Benedict Anderson omschrijft de moderne natiestaat als 'imagined community', welke "(...) creates a feeling of 'attachment' to the state in the form of 'love for the nation'."⁴⁶ Er is volgens het

³⁸ WRR, *Identificatie met Nederland*, 139-166.

³⁹ Erven, van, *Community Theatre*, 1-13.

⁴⁰ Rebecca Lawthom en Pauline Whelan, "Understanding communities," in *Inclusive communities: A critical reader*, geredigeerd door Andrew Azzopardi en Shaun Grech (Rotterdam: Sense Publishers, 2012): 1-9.

⁴¹ Lowe, "Creating Community: Arts for Community Development," 357-386.

⁴² Erven, van, *Community Theatre*, 53-91.

⁴³ WRR, *Identificatie met Nederland*, 139-166.

⁴⁴ Erven, van, *Community Theatre*, 53-91.

⁴⁵ Erven, van, *Community Theatre*, 243-257.

⁴⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen: Verso, 1991), 5-7.

WRR rapport een toenemende behoefte aan nieuwe collectieve rituelen, welke uiting moeten geven aan deze liefde voor de natie. Deze behoefte valt voor een deel samen met de zoektocht naar nationale identiteit. Nationale rituelen spelen in op een verlangen naar authenticiteit en de behoefte ons als gemeenschap te manifesteren.⁴⁷ Volgens Anthony Cohen is de kern van nationale verbondenheid dan ook dat er onder bepaalde omstandigheden en in bepaalde situaties mensen geloven in hun gezamenlijkheid en daaraan voorrang verlenen boven het verschil met anderen.⁴⁸ Aan dit gevoel van kameraadschap met mensen die je niet persoonlijk kent, ofwel aan de constructie van een 'imagined community' zoals Anderson deze noemt,⁴⁹ kan community arts een belangrijke bijdrage leveren. Community performances zijn volgens hoogleraar Petra Kupperts een belangrijk onderdeel van de symbolische handelingen die betekenis geven aan het nationale bewustzijn en cultureel verwantschap.⁵⁰

Lowe beschrijft diverse aspecten die in een community arts project tot emotionele verbondenheid kunnen leiden, welke zij 'secondary ties' noemt. Dit zijn warmte, overleg, intimiteit, toebehoren en een positieve emotionele ambiance. Volgens Lowe is het logisch dat in een omgeving waar mensen zich geïsoleerd en 'afgebroken' van elkaar voelen, deze 'secondary ties' kunnen leiden tot een veranderd gemeenschapsgevoel.⁵¹

Het blijkt dat de indeling die de WRR maakt om verschillende vormen van identificatie te onderscheiden een bruikbare manier is om te kijken naar verbondenheid in community arts projecten. Het volgende hoofdstuk zal ingaan op nationale verbondenheid in een community arts project. Volgens Kupperts zetten festiviteiten als 'Independence Day' in Amerika individuen aan het denken over zichzelf en de gemeenschap waartoe zij behoren.⁵² In Nederland zorgt een dag als Koninginnedag voor het concreet maken van een nationaal gevoel van verbondenheid. Tevens zorgt het voor lokale uitingen van de Nederlandse identiteit, wanneer er bijvoorbeeld Koninginnedag gevierd wordt in de straat, buurt of wijk. Met Opdebeeck zal ik het hebben over deze spanning tussen lokale en nationale verbondenheid.

⁴⁷ WRR, *Identificatie met Nederland*, 167-194.

⁴⁸ A. Cohen, *The symbolic construction of community* (Londen: Ellis Horwood, 1985).

⁴⁹ Anderson, *Imagined Communities*, 5-7.

⁵⁰ Kupperts, *Community Performance*, 33.

⁵¹ Lowe, "Creating Community: Arts for Community Development," 357-386.

⁵² Kupperts, *Community Performance*, 33.

Hoofdstuk 3: Nationale community arts?

In de twee voorgaande hoofdstukken ben ik ingegaan op het debat over de Nederlandse identiteit en op identiteitsconstructie in een community arts project. In dit hoofdstuk zal ik een verdieping aanbrenge op deze onderwerpen door het te verbinden aan een community arts organisatie welke zich verhoudt tot deze discussie, namelijk Stichting Formaat te Rotterdam. Op maandag 3 juni 2013 ben ik in gesprek gegaan met Luc Opdebeeck, zakelijk en artistiek leider van Stichting Formaat. De nadruk ligt in navolgende tekst vooral op identiteitsconstructie in community arts projecten en op de vraag of community arts ook een nationale verbondenheid met zich mee kan brengen. Ik heb in onderstaande weergave van het interview de vrijheid genomen om uitspraken te parafraseren.

Op het moment dat ik Opdebeeck een introductie geef van het thema, begint hij enthousiast te vertellen over een door hem bezochte bijeenkomst rondom het thema identiteit:

“Wat ik van die dag heb onthouden is dat de mens bestaat uit verschillende identiteiten. Het is niet dé Nederlandse identiteit. Ik ben: een joker, ik ben ook een baas, een artistiek leider, theatermaker, vader, ik ben gezinshoofd... Ik heb heel veel verschillende identiteiten en allemaal samen vormen die ‘ik’. De mens is een ladekast met allemaal identiteiten, en we bepalen zelf hoe ver we dat laatje van die identiteit precies opentrekken. Dit doen we door de ervaringen die we gehad hebben. Met de afstemming van die laatjes ben je je gehele leven bezig. Het is een constante orgelkast daarbinnen.”

Ik bespreek met Opdebeeck de opbrengst van een community arts project en hoe er identificatie kan optreden.

“De opbrengst van zo’n project heeft altijd iets van doen met de verbetering van kwaliteit van leven van die mensen. Sociale contacten worden hersteld, mensen zijn zich meer bewust van hun rechten, mensen gaan zich weerbaarder opstellen. Er wordt in een project een mechanisme van solidariteit gecreëerd. Veel van onze mensen zijn vroeger door een groep uitgestoten. Wanneer dat solidariteitsprincipe herontdekt wordt heb je iets genezen dat vroeger fout is gegaan.

Het is erg belangrijk dat een project van belang is voor de community. Gemeenschappelijke herkenning en identificatie met persoonlijke verhalen van groepsleden zorgt daarvoor. Op zo’n moment kan er een collectieve ‘aha-erlebnis’ plaatsvinden, waardoor één thema uit de verhalen van de deelnemers niet meer individueel is, maar een collectieve betekenis krijgt. Identificatie treedt op als je in een project naar beelden kijkt, of een voorstelling en je herkent jezelf daarin. Dit

treedt regelmatig op tijdens een voorstelling, dan zeggen mensen: ‘Wat jullie spelen is écht!’ of ‘Dit is Delfshaven op en top!’ Mensen die deelnemen aan een project brengen allemaal iets mee, waardoor er een connectie bestaat met hun lokale identiteit. Hiermee kan het publiek zich dan weer identificeren.”

De drie identificatieprocessen genoemd door de WRR zijn te herkennen in de projecten van Formaat. Volgens Opdebeeck vinden mensen het enorm belangrijk om ergens bij te horen en om daarmee geïdentificeerd te worden.

“Als je ergens lid van bent, dan geeft je dat status. Mensen vragen nu om Formaat T-shirts, en we zijn bezig mensen lid te maken van Formaat. Het maken van theater en het vertellen van het verhaal, dat is de functie die onze mensen verbindt. En het opkomen voor rechten.”

Naast functionele identificatie treedt er ook normatieve identificatie op bij Formaat, doordat Formaat zichzelf wegcijfert en de doelgroep met zijn ongehoorde vragen en meningen naar voren laat komen. Medewerker Karen Bevers van Formaat vertelt het volgende:

“Mensen met een verstandelijke beperking worden in de samenleving vaak ontzettend onderschat, terwijl ze heel veel kunnen. Ik heb er een hele scène over gemaakt. Hetzelfde geldt voor senioren, iedereen denkt te weten wat het beste voor hen is.”

Emotionele identificatie is een laatste, belangrijke vorm van identificatie bij Formaat.

“Bij Formaat mag je je eigen taal spreken. Het accepteren van de ander in zijn ‘zijn’ maakt dat die emotionele identificatie er komt. Wat die mensen nodig hebben is het voelen van liefde, dan voelen mensen zich op hun plek.”

De theaterateliers van Formaat zijn verspreid over de stad Rotterdam. Ik vraag Opdebeeck hoe Formaat zich verhoudt tot haar woonplaats.

“Rotterdam is een jungle, het is erg divers. Ik kan niet door de stad rondlopen zonder me bewust te zijn van de ellende die deze stad heeft meegemaakt in de Tweede Wereldoorlog. Maar tegelijkertijd vind ik het fantastisch dat er in 50 jaren tijd zo’n mooi voorbeeld staat. Rotterdam heeft veerkracht. Het verbindende element in Rotterdam is de verwonding. Dit komt overeen met hoe ik onze groepen zie. Die zijn ook verbonden door hun verwondingen.

Het Buurtatelier richt zich op de vraag: Wat heb ik nodig om in deze stad te kunnen leven? Er is bijvoorbeeld een stuk gemaakt over opvoeden. De spanning tussen armoede en rijkdom, dat is ook Rotterdam. Hoe ga je hiermee om als ouder? De problemen in de buurt worden geconstateerd en ter sprake gebracht in de Theaterateliers. Als de deelnemers het belangrijk vinden kan het een thema van de voorstelling worden en wordt het gebruikt om de dialoog aan te gaan met andere buurtbewoners, die dat weer kunnen herkennen.”

Als Formaat zich zo richt op de problematiek in de buurt, hoe gebonden is het dan aan de stad Rotterdam? Kan een community arts project van Formaat zich ook in andere plaatsen manifesteren? Of zelfs nationaal?

“Formaat zou in elke stad kunnen gedijen, is overal op zijn plaats en ook overal nodig. De methodiek is overal inzetbaar en past in verschillende contexten. We hebben projecten gedaan in een bajes, daklozenopvang, buurthuis of sportverenigingen. We wonen hier in Rotterdam en maken deel uit van de Rotterdamse identiteit, maar we zijn hier niet gebonden.

Als er een nationaal community arts project zou zijn, vind ik wel dat er een bepaalde verbinding moet zijn. Wat men nu in Servië doet vind ik mooi; een project om de rechten van gedetineerden in Servië in kaart te brengen. Via theaterprojecten halen ze alle klachten op uit verschillende gevangenissen verspreid over het land. Die klachten worden verwerkt in een theatervoorstelling, die in al die gevangenissen gespeeld gaat worden om ideeën ter verbetering van die mensenrechten in de gevangenissen in Servië te kunnen bewerkstelligen. Dit heeft dus een nationaal karakter en is echt zinvol. Het kan leiden tot een verbondenheid tussen burgers, omdat ze beter gaan begrijpen wat er aan de hand is in hun land als zo'n project in de media komt. Dergelijke projecten kunnen bijdragen aan de re-integratie van mensen in de samenleving.”

De WRR is van mening dat om emotionele identificatie met Nederland te ondersteunen er ruimte moet zijn voor inbreng van alle inwoners in Nederland, voor meerdere verhaallijnen en verschillende interpretaties van het verleden.⁵³ Volgens Opdebeeck is dit mogelijk door middel van een community arts project.

“Door communities te laten overlappen en elkaar te laten ontmoeten in de ruimte kun je inspelen op verschillende visies. Senioren kunnen kijken wat nou precies de problematiek van mensen is met een beperking. Misschien kunnen ze zich daarin wel herkennen. De schotten tussen de

⁵³ WRR, *Identificatie met Nederland*, 167-194.

gemeenschappen schuif je daarmee een stukje op en men ontwikkelt een breder gezichtsveld. Dit is precies wat een goed community arts project zou moeten doen. Daardoor kunnen mensen gaan aanvaarden dat anderen anders zijn, hetgeen weer zijn weerslag zal hebben op de veiligheid in de buurt op langere termijn. Als slachtoffers zich kunnen identificeren met de problematiek van de ander, dan komen ze dichterbij tot die ander. Want de problematieken zijn niet zo heel veel verschillend. Je moet ze wel los van elkaar – met je eigen community – vast kunnen stellen in een zo klein mogelijke context.

Het is belangrijk om eerst met individuele subgroepen aan het werk te gaan, omdat het gemakkelijker is om van daaruit te kijken naar de noot die er ligt binnen die kleinere community. Als je een buurt bekijkt in zijn totaliteit, zou dat zijn alsof je zegt: 'We gaan een kip eten!' en je stopt die kip in één keer in je mond. Dan kun je niet meer kauwen. Zo divers is de problematiek in de buurt. We proberen het in kleine stukjes te kappen, net als we doen met die kip.

Eén op de vijf ouderen in Nederland wordt opgelicht, hierover moet gepraat kunnen worden! Als je begint vanuit een lokale context met afzonderlijke verhalen en deze later samenbrengt, kunnen mensen van elkaar leren en kan je toetsen of je een punt hebt dat ook echt iets waard is. Het zou in die zin dus heel waardevol zijn om een project te doen in verschillende buurten in Nederland met hetzelfde thema."

Conclusie

Koch en Scheffer stellen het volgende: “Hoe scherper wij onze nationale identiteit willen omschrijven, des te sneller verdwijnt de overeenstemming over wat Nederland eigenlijk typeert.”⁵⁴ ‘Het volk’ wordt bij voorkeur voorgesteld als één organisch geheel en er wordt een zwaar accent gelegd op een verondersteld gemeenschappelijk verleden en gedeelde lotsbestemming. Naties zijn echter nooit homogene eenheden.⁵⁵ Zoals Opdebeeck stelde, we moeten het volk niet als één gehele kip naar binnen proberen te krijgen. We moeten de kip snijden en stuk voor stuk – los van elkaar – bekijken, waardoor de afzonderlijke onderdelen uiteindelijk met elkaar samengebracht kunnen worden op een betekenisvolle wijze. Het kan waardevol zijn om verschillende groepen met elkaar in aanraking te brengen, je leert immers van de ander en je construeert je identiteit altijd ten opzichte van de ander.⁵⁶ Kunst kan een middel zijn om de ontmoeting tussen de gedifferentieerde groeperingen te faciliteren. Volgens Fromm geven collectieve kunstvormen de mens de mogelijkheid om zich op een betekenisvolle manier één te voelen met anderen.⁵⁷ Castells legt eveneens de nadruk op gedeelde ervaringen als een noodzakelijke voorwaarde voor de vorming van natiestaten en voor de onderlinge verbinding van burgers.⁵⁸

Deze gedeelde ervaringen kunnen er alleen zijn wanneer groeperingen met elkaar in contact komen. Volgens de WRR is contact tussen groepen een noodzakelijke voorwaarde voor identificatie.⁵⁹ Community arts kan groepen met elkaar in verbinding brengen, waardoor zij een andere houding ten opzichte van elkaar kunnen ontwikkelen. Ook stelt de WRR: “(...) een stedelijk bestuur dat zich geen rekenschap wil geven van de spanningen binnen zijn stad, zal niet in staat zijn een identiteit te definiëren die de gehele bevolking aanspreekt.”⁶⁰ Community arts kan deze spanningen juist zichtbaar maken, door ze te benoemen en door ze positief te benaderen.

Tevens kan een community arts project bijdragen aan de gewenste ‘open benadering van de geschiedenis’, zoals deze door de WRR wordt voorgesteld.⁶¹ Een community arts project geeft ruimte voor meervoudige interpretaties van verschillende persoonlijke verhalen. Het vertellen van verhalen kan er volgens historicus Jonathan Ree voor zorgen dat het geloof in de persoonlijke identiteit

⁵⁴ Koen Koch en Paul Scheffer, “Woord vooraf,” in *Het nut van Nederland, Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, geredigeerd door K. Koch en P. Scheffer (Amsterdam: Bert Bakker, 1996), 7-8.

⁵⁵ Zwaan, “Nationalisme als sentiment en ressentiment,” 69-84.

⁵⁶ Stuart Hall, “Introduction: Who needs ‘Identity’?” in *Questions of cultural identity*, geredigeerd door Stuart Hall en Paul du Gay (Londen: SAGE, 1996), 1-17.

⁵⁷ Erich Fromm, *The sane society* (Londen: Routledge, 1955).

⁵⁸ Manuel Castells, *The power of identity* (Londen: Blackwell Publishing, 2003).

⁵⁹ WRR, *Identificatie met Nederland*, 107-138.

⁶⁰ Thimo de Nijs, “Clio ten dans gevraagd. Stedenbouw, stedelijke identiteit en geschiedenis,” in *De Krachtige Stad. Een Eeuw Omgang en Ontwikking*, geredigeerd door Wim Willems en Leo Lucassen (Amsterdam: Bert Bakker, 2007), 220-247.

⁶¹ WRR, *Identificatie met Nederland*, 167-194.

telkens vernieuwd wordt.⁶² De kern van community art projecten ligt in de nadruk op lokale of persoonlijke verhalen die worden verzameld door improvisatie en daarna op collectieve wijze omgezet worden in een performance.⁶³ Uit het interview met Opdebeeck kwam naar voren dat het mogelijk zou zijn om vanuit een lokale context persoonlijke verhalen te verzamelen en deze op nationaal niveau samen te brengen, waardoor de thematiek grotere betekenis krijgt omdat meerdere mensen zich ermee kunnen identificeren.

Aan de hand van bovenstaande analyse is te concluderen dat community arts een waardevol instrument kan zijn voor identificatie met Nederland. Omdat een community arts project de identiteit van iemand tijdelijk kan 'verbuigen' en mensen onderdeel maakt van een 'imagined community', bestaat de potentie om het toe te passen op nationaal niveau. Het kan zorgen voor een verbondenheid tussen mensen door middel van een gesymboliseerde, gedeelde thematiek, waardoor mensen die eerder niet gehoord werden hun stem kunnen toevoegen aan het publieke domein. Het brengt tegenover elkaar staande groepen met elkaar in contact, waardoor zij kunnen leren van elkaar. Doordat in een community arts project de grenzen van iemands identiteit tijdelijk worden verschoven kunnen mensen elkaar ontmoeten op andere gronden.

Eigenlijk is het vreemd dat deze potentie van community arts projecten voor een nationale ontmoeting tussen verschillende culturen nog niet benut wordt. Er zou meer aandacht moeten zijn voor de mogelijkheden van dergelijke projecten. Het interview levert bijvoorbeeld een interessant inzicht over verbondenheid in een community arts project ten aanzien van het publiek. Hier komt de noodzaak van het duiden van de identiteit van een gevormde community naar voren. De verbondenheid van die groep komt naar voren op het moment dat er een andere groep is waartegenover de eigen identiteit gepresenteerd kan worden. Deze groep, het publiek, dient als het ware als 'de ander' waartegenover de eigen identiteit geconstrueerd wordt. De verbondenheid van een community wordt door de uiteindelijke presentatie van het project gepresenteerd naar het publiek. Dit is een interessante kwestie, waarop in verder onderzoek aandacht kan worden besteed.

Ook komt uit het interview naar voren dat er een thema moet zijn, welke op lokaal niveau vorm krijgt en verder uitgewerkt kan worden op nationaal niveau. De vraag is hierbij echter wie het uiteindelijke thema bepaalt. Op het moment dat de lokale community zelf met een thema moet komen, is het dan wel mogelijk om dit uit te werken op nationaal niveau? Of moet er sprake zijn van een groter nationaal thema waar de lokale communities zelf vorm aan kunnen geven? Wellicht bieden gedeelde nationale conflicten en geschiedenis een kader waarbinnen nationale thema's

⁶² Jonathan Ree, "Funny voices: stories, "punctuation" and personal identity," in *New Literary History* 21, nr. 4 (1990):1039-1058, <http://www.jstor.org/stable/469198>.

⁶³ Erven, van, *Community Theatre*, ix-x.

gekozen kunnen worden. Wanneer de potentie van community arts om een nationale verbondenheid te realiseren echt benut wil worden, moet hier dieper op ingegaan worden. Identiteit moet in elk geval niet op een eenduidige manier gedefinieerd worden, maar kan gezien worden als een regenboog. Het is de kunst om met verschillende kleuren samen te leven.

“A rainbow represents harmony of colours, many beliefs, many kinds of people. It symbolizes what we are and what our purpose is: bridging differences between people.”⁶⁴

⁶⁴ Erven, van, *Community Theatre*, 14-52.

Bibliografie

Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen: Verso, 1991.

Arnaud, L. "Identity as a project: Art and sport in the service of urban development policies." *International Journal of Cultural Policy* 14 (2008): 431-444. Geraadpleegd op 24 mei 2013, <http://dx.doi.org/10.1080/10286630802445906>.

Badie, B. *Un monde sans souveraineté*. Parijs: Fayard, 1999.

Boeije, H. *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*. Den Haag: Boom Onderwijs, 2005.

Castells, M. *The power of identity*. Londen: Blackwell Publishing, 2003.

Cohen, A. *The symbolic construction of community*. Londen: Ellis Horwood, 1985.

Erven, van E. *Community Theatre, Global Perspectives*. Londen: Routledge, 2001.

Erven, van E., M. Bouwman en M. Zwart. "Speuren naar de effecten van community arts." In *Jaarboek Actieve Cultuurparticipatie 2011*. Utrecht: Fonds voor Cultuurparticipatie, 2011.

Fonds voor Cultuurparticipatie. *Beleidsplan Fonds voor Cultuurparticipatie 2009-2012*. Den Haag: Fonds voor Cultuurparticipatie, 2009. Geraadpleegd op 9 juni 2013. <http://www.cultuurparticipatie.nl/reports/publieksversie-beleidsplan-150409.pdf>.

Formaat. "Over Formaat." Geraadpleegd op 24 mei 2013. <http://www.formaat.org/over-formaat/>.

Fromm, E. *The sane society*. Londen: Routledge, 1955.

Gales, le P. "The Changing European State: Pressures from Within." In *Governing Europe*. Geredigeerd door J. Hayward en A. Menon. New York: Oxford University Press, 2003.

Greene, M. *Releasing the Imagination: Essays on Education, the Arts, and Social Change*. San Francisco: Jossey-Bass, 1995.

Grossberg, L. "Identity and Cultural Studies: Is That All There Is?." In *Questions of cultural identity*. Geredigeerd door S. Hall en P. du Gay. Londen: Sage, 1996.

Haywood, L., F. Kew, P. Bramham, J. Spink, J. Capenerhurst en I. Henry. *Understanding Leisure*. Cheltenham: Nelson Thornes, 2002.

Hall, S. "Intoduction: Who needs 'Identity'?" In *Questions of cultural identity*. Geredigeerd door S. Hall en P. du Gay. Londen: Sage, 1996.

Jensma, F. "Maxime Verhagen: 'We zijn cultureel weeskind geworden'." *NRC Handelsblad*. 19 februari 2005.

Koch, K. "De natie-staat als lapmiddel." In *Het nut van Nederland, Opstellen over soevereiniteit en identiteit*. Geredigeerd door K. Koch en P. Scheffer. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.

Koch, K. en P. Scheffer. "Woord vooraf." In *Het nut van Nederland, Opstellen over soevereiniteit en identiteit*. Geredigeerd door K. Koch en P. Scheffer. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.

Kuppers, P. *Community Performance*. New York: Routledge, 2007.

Lawthom, R. en P. Whelan. "Understanding communities." In *Inclusive communities: A critical reader*. Geredigeerd door A. Azzopardi en S. Grech. Rotterdam: Sense Publishers, 2012.

Lowe, S. "Creating Community: Arts for Community Development." *Journal of Contemporary Ethnography* 29, nr. 3(2000):357-386.

Mannarini, T., A. Rochira en C. Talò. "How identification processes and inter-community relationships affect sense of community." *Journal of Community Psychology* 40, nr. 8 (2012):951-967. doi: 10.1002/jcop.21504

Melse, Margit. "Theatre of the Oppressed: Augusto Boals theatrale zoektocht naar bevrijding." Master thesis, Universiteit Utrecht, 2012. http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2012-0905-200655/Materthesis_Theatre%20of%20the%20Oppressed_Augusto%20Boals%20theatrale%20zoektocht%20naar%20bevrijding_Margit%20Melse%203228282.pdf.

McMillan, D. en David Chavis. "Sense of community: A definition and theory." *Journal of Community Psychology* 14, nr. 1 (1986):6-23.

Nijs, de T. "Clio ten dans gevraagd. Stedenbouw, stedelijke identiteit en geschiedenis." In *De Krachtige Stad. Een Eeuw Omgang en Ontwikking*. Geredigeerd door W. Willems en L. Lucassen. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.

Ploeg, van der, R. *Ruim baan voor culturele diversiteit*. Den Haag: Rijksoverheid, 2005. Geraadpleegd op 9 juni 2013. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2005/12/22/ruim-baan-voor-culturele-diversiteit.html>.

Ree, J. "Funny voices: stories, "punctuation" and personal identity." In *New Literary History* 21, nr. 4(1990):1039-1058. <http://www.jstor.org/stable/469198>.

Rooijackers, G. "Cultuur terug aan de samenleving." In *Jaarboek Actieve Cultuurparticipatie 2011*. Utrecht: Fonds voor Cultuurparticipatie, 2011.

Rose, G. "Spatialities of 'community', power and change: The imagined geographies of community arts projects." *Cultural Studies* 11, nr. 1 (1997):1-16. doi: 10.1080/09502389700490011.

Scheffer, P. "Land zonder spiegel, Over de politieke cultuur in Nederland." In *Het nut van Nederland, Opstellen over soevereiniteit en identiteit*. Geredigeerd door K. Koch en P. Scheffer. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.

Taylor, G. en S. Spencer. "Introduction." In *Social Identities, Multidisciplinary Approaches*. Geredigeerd door G. Taylor en S. Spencer, 1-13. Londen: Routledge, 2004.

Timmermans, F. *Bruggen slaan in Europa*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2013. Geraadpleegd op 24 mei 2013. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2013/02/15/aanbiedingsbrief-bij-staat-van-de-europese-unie-2013.html>.

WRR. *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Geraadpleegd op 20 mei 2013. http://www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDF-Rapporten/Identificatie_met_Nederland.pdf.

Zwaan, T. "Nationalisme als sentiment en ressentiment." In *Het nut van Nederland, Opstellen over soevereiniteit en identiteit*. Geredigeerd door K. Koch en P. Scheffer. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.

Bijlage

Bijlage 1: Topiclijst Interview Formaat

**Topiclijst interview met Luc Opdebeeck, Formaat
Bachelorscriptie 'Zoektocht naar Verbondenheid'
3 juni 2013, 15.00 uur, Rotterdam**

Inleidende vragen Formaat:

1. Werk Formaat
2. Opbrengst Formaat

Inleidende vragen community arts:

3. Definitie community
4. Definitie community arts
5. Ideaal community arts project
6. Sociale aspecten > Thuis voelen

Vragen identiteit Formaat:

7. Definitie identiteit
8. Op welke manier kan community arts leiden tot identificatie of identiteitsconstructie?
9. Identiteit Rotterdam
10. Identiteit Rotterdam > hoe door Formaat uitgedragen
11. Vertaling lokale context in werk Formaat
12. Positionering Formaat ten opzichte van lokale/regionale initiatieven
13. Zijlstra toespraak Immaterieel Erfgoed 2011 > Hoe internationaler ons denken en handelen wordt, hoe groter de rol van regionaal en lokaal erfgoed om onze identiteit te versterken. Reactie en (hoe) speelt Formaat hierop in?

Vragen nationale identiteit:

14. Nationale ambitie Formaat
15. Mogelijkheid nationale reikwijdte community arts
16. Formaat > verbondenheid lokale community versus verbondenheid nationale community
17. (Landelijke) infrastructuur community arts organisaties
18. Ierland community arts voorstelling "We carried your secrets" > lokale voedingsbodem maar nationaal optreden. Mogelijkheid in Nederland? Mogelijkheid Formaat?
19. WRR Rapport 'Identificatie met Nederland' > 3 soorten identificatie bij Formaat
20. WRR > emotionele identificatie met Nederland door ruimte inbreng alle inwoners van Nederland, meerdere verhaallijnen, diverse interpretaties van verleden. Hoe kan community arts hierop inspelen? Zou Formaat dit doen?